

Եւ ահա ինչպէս. Անտոնեան միաբանութիւնն որ ի սկզբանէ հետէ՝ Կիլիկիոյ կաթողիկոսական իշխանութենէ կախում ունէր, ինչպէս կարող էր այնպիսի փոխադրութեան ձեռնարկելու՝ առանց ընդգուցելու նախապէս հրաման եւ արտօնութիւն առանկ մէկ նշանաւոր ձեռնարկութեան:

Երկրորդ խորհրդածութիւնն ալ այս է. Անտոնեան շարք ինչպէս կրնան պարարտուիլ որ լուծութիւն պահած էին Չմմառեանց փոխադրութիւն ընելու ժամանակն, միթէ պարտաւոր չէին յայտնելու Չմմառեանց որ իրենց արգելէ ըրեր են փոխադրութիւնն ի Հռովմ լուսաւորչայ վանքն: Անտոնեան շարք վերջէն՝ երբ կատարեր են Չմմառեանց փոխադրութիւնն, ելեր յայտնեց երն իրենց ըրած են արգել փոխադրութիւնն. առեւ լաւ չէր արգելք իրենց առաջուան լուծութիւն պահէին, այն առեւ ոչ Չմմառեանց եւ ուրիշ ոչ զր տեղեակ պիտի ըլլար այսպիսի մէկ մեծ շփոթութեան:

Երրորդ խորհրդածութիւն. Եթէ Անտոնեան շարք յարգելէ էին այն մարմիններն որ Տէրէ Բերմի ձեռքէ ելլէին վերջ, իրենց քովն կը պահէին գտնուէր ի Հռովմ. արգել չարգելէն. ինչն Հռովմայն Ս. Լուսաւորչէ վանքն ալ իտալական Տէրութեան վաճառած ժամանակին Անտոնեան շարք, ինչպէս հասած էին անկէ, ինչ որ ունէին կահ եւ կարասիք եւ Վ. Պոլսն փոխադարձ. ինչն կրնած թողուցին հոն իրենց յարգելէ այդ մարմինքն եւ չփոխադրեցին յԱրեւել կամ ի Վ. Պոլսն եւ կամ իրենց միւս վանքն Պէյթիսայայ ի Լիբանան, ինչ պատշաճութիւն կար մարմիններուն այն չէնքին մէջ մնալ, երբ իտալական Տէրութիւնն այդ չէնքն Տպարտի պիտի վերածէ:

Այսպիսի գործութեանքն ուղեցի եւ հրաւիրել ճշմարտութիւնն ուղղոյ անձինքն, որ հետազոտեն եւ իրենց անաշու. քննութեամբ հետաճուաւ ըլլան եւ երեւան հասնեն եղելութիւնն պարզապէս ինչպէս տեղի ունեցած է: ՄԵՍՐՈՊ Վ. ՈՒՂՈՒՄԵԱՆ

ԱՅԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ

ՀՈՐԾԱՅԱՆ, ԶԻԳՈՍՏՆԵՆԻՐԵԲԻՐԵԲՏԵՆԵՆ
ՊԵՐՍԱԿԱՅԱՆ ԲՈՐԵԼՈՎԱՆ-ՈՐՈՐԵՍ-
ՏԵՆԵՆԵՆ ՍԵՊՈՐԵՐԻՐԻ ՀՈՐԾԱՅԱՆ
(Հարաւստիստիստ)

7. Պարտաւոր (Բարտաւոր), Հարտա (Հարտաբեր),
Հարտա, Տարտա (Տարտա), Արտա (Արտաբեր):

Ա. Պարտաւոր (Բարտաւոր): Սաղմանաւոր Բ. Թագաւորութեանը 24 տարին Նամիկէն գաղով՝ Պարտաւոր հանդիպեցան եւ հոն 27 իշխաններէ հարկ առաւ: Ասէ ետքն Ամադաւ ըստածներուն երկրի գնաց, ի մասնաւոր Արաբիա եւ Հարհար «Իլաւ»: Թագաւորութեանը 30 տարին Թագաւորին առաջանք՝ Դարիս-Ալաւի Զուլփարիյէ Պարտաւոր իլաւ. այս առթիւ բնականաբար «Երկրի

Թագաւորները, անոր պարզեւնէր կամ ըստ Առաքտանցոց ըմբռնման հարկ խաւրեցին. քանի որ Ապստամբ տեղի աւելուցան եւ բուխիշներն Առեւտարան գերի տարուցան: Յաջորդ տարին Սաղմանաւոր գաղանալ Պարտաւոր եկաւ եւ հոն 3 մեծ եւ 27 չընկող փոքր քաղաքներն առաւ եւ դարձեալ Նամիկ «Իլաւ»: Սամմիրաման Բ. Պարտաւոր հետեւեալ կերպով կը յիշէ անուանց շարքին մէջ. Միթիարա, Մուսնա, Ման, Վարաւա, Տարաւա Այս առնէ երկրիները կտորէ ի ի հարկ տալին: Մանրամանութիւնք ծանօթ չեն՝ Առեւտարանի Պարտաւորի հետ ունեցած պատերազմներուն վրայ՝ որ տեղի ունեցան Ռամմանիրարի Գ. ի եւ Տիգրաւի վրայիցներ Գ. ի առեւնէրը: Պարտաւոր միշտ ուրիշ նուաճեալ երկրներու հետ կը յիշուի, այսպէս Ռամմանիրարի Գ. ի քով. «... Մեռու, Մաղաւ, Գիղիլուստի, Մուսնա, Պարտաւոր, Ալլարիս, Արազաւան, եւ Տիգրաւի վրայիցներ Գ. ի քով՝ Բիտ-Մատար, Նիկու, Ռեֆեզ, Տարանգաի, Պարտաւոր, Բիտ-Չատար, Բիտ-Արազաւան, Բիտ-Ապարի, եւ քիչ մը տարներով եւ Բիտ-կոթողին մէջ՝ Բիտ-Տարանգաի, Պարտաւոր, Բիտ-Ապարի»: Երկրիներու ուրիշ ընդհանր մէկ եւ Սարգանի Գլանի արձանադրութիւնը, որուն մէջ Պարտաւոր նմանապէս կը յիշուի. «... Նամիկ, Ելլիպի, Բիտ-Համան, Պարտաւոր, Ման, Ռարաւա, Սարգանի Պարտաւոր ընդարձակեց՝ անոր հետ կցելով Նախ մարական Նիկուսմա դաւառելի վեց քաղաքները, զոր ինքը նուաճած առաւ եւ, եւ երկրորդ՝ Հուրգապի քաղաքը, որուն վրայ նոյն առեւն Հեպա-Հարի կ'իշխէր: Պարտաւոր ի մէջ այլոց՝ Անգանի, Պաշրուի, Ելլիպի եւ Բարեւական Արամայեցոց հետ մասնակցած էր այն մեծ նիզամիտութեան, զոր Նիւմ կազմած էր Առեւտարանցոց դէմ՝ Սանհերիբի առեւն:

Նամիկի մը մէջ (K 529) կը խոսուի Պարտաւորի, Մեռուի եւ Վուսի արտածած ճայիկներուն վրայ: Արգէն դասական հեղինակներէն ծանօթ է մեզ որ մարական դաշտավայրերը, որոնց արգելէ եւ նաեւ Պարտաւոր (ըլլալով մարական Առաքտաւորանի մէջ), ի հնուց նշանաւոր էին իրենց ձիարուծութեամբը:

Բարշուալ անունը կը գտնուի նաեւ վանեան արձանագրութեանց մէջ, այսպէս Սէյի քով Թ. XXXIX, 12, 13 եւ Խարանդիսի նորադարձեան վրայ, որ գտնուեցաւ զերմանական-Հայկական արշաւանքի առեւն: Արձան կանգնած են խալդիներն եւ Մեռուա՝ իրենց այս երկրին (Բարշուալէ) վրայ տարած յաղթութիւնը յաւերժացնելու համար: Այս սինէն ի կիմանալ որ Բարշուալ իրաւել Առեւտարանի կը վերաբերէ՝ Սաղմանաւոր Բ. ի ձեռքը նուաճելն սիտեալ:

Առեւտարանեայ արձանագրութիւններէն կը ծանօթ անանք Պարտաւորի երեք քաղաքներուն: Առաջինն է Բարշուալ. տարակից չկայ որ Սեւա կոթողին Բուշուսն նոյն է Տիգրաւի վրայիցներ Գ. ի քով Բարշուալ եւ Սարգանի քով Բարշուալ անուն երկրին հետ: Տիգրաւի վրայիցներ Գ. ի արձանագրութեանց մէջ Բուշուալ միշտ Նիկարիայի եւ Արիար-մի միջեւ Բուշուալ քաղաքն է՝ առ հասարակ մարական երկրներուն երկայն մէկ ցանկին մէջ, իսկ

Տիբերացւոց (Տաբալ) եւ Մոսկուացւոց (Մուշկի) գէպ ի հարաւ ցրտիլը:

Վերջապէս սա ալ մասնանիշ ընելը որ Դեւիշ Ափարսաէի (ՆՈՎՅԵՆ Տայ, Թարգմ. Ափրսաէի, Բ. Երբ. Դ. 9) անունը անսած աստեղի միացը կը բերէ մեր Պարսուան, եւ ոչ թէ յետմագոյն Պերսիս (Պարսիս) անունը: Վերջապէս ամենեւեմ գոտաւորութիւն չկայ այս երկու անունաց նոյն բլայուն. Ափարսաէի անունն՝ = յաւելումական տառն ունենալով հանդէպ Պարսուան անունի անսովոր երեւոյթ չէ: Բայց ամբողջ այս անկնոթիւնը նորերս տարակուսական հռչակուեցաւ. Հոֆմանի՝ եզրայ նոյն տեղը գտնուող ամեն անուններն՝ որ մարական եւ ասորեստանայ ժողովրդաց անուն կը համարուէին մինչեւ հիմայ՝ = պաշտօնի անուն մեկնելն ետքը՝ նորեւս Անդրէաս (Մարտիի բերականութեան մէջ) ՆՈՎՅԵՆ ալ այս մասը մեկնել ուղղեց. Կ'առաջարկէ ՆՈՎՅԵՆ ձեւն եւ այս ձեւն ալ համոզել կերպով ՆՈՎՅԵՆ = շուրջալիւսիէ կ'ուղղէ, որով նմանապէս կ'ունենանք ասորեստանայ արձանագրութիւններէ ծանօթացեալ պաշտօնի անուն մը:

Բ. Հուրթա (Հուրթիւր)։ Սամարիտասար Բ. ի տուրքերը Հառանայի ճամբայ ելելով Հուրթիւրս եկաւ եւ երկրին Արտառէի իշխանէն հարկն առնելէն ետքը Պարսուա իշաւ. Սարգոնի որ Գլանի արձանագրութեանը մէջ կը պատմէ թէ Արտի վրայ գրաւ Աշուրայ լուծը: Տարեգր. եւն մէջ Հուրթա՝ կարգաւ եւ կիշիլիմ անուններուն մէջտեղը գրաւած է: Ամենեւին կասկած չկայ Հուրթա եւ Հուրթիւրս անունն նոյն բլայուն վրայ: Հուրթիւրս (ըստ մասնակցի) անունան հնագոյն ձեւը պիտի ըլլայ: Այս երկրի եւ Հառանայի եւ Պարսուայի մօտերը, մերձաւորապէս այս երկուքին միջեւ:

Գ. Հուրթա: Այս երկրին Սեաւ կաթողիկն մէջ Հառանայ եւ Անդիս անունաց մէջ մասն կը ներկայանայ մեզ. ուստի Ուրմիոյ լճին արեւելակողմը կամ հարաւ-արեւելակողմն եւ Անդիսի տարեմասկողմը տեղ ճը դնելու ենք:

Դ. Տարուա (Տարիլ)։ Սամարիտանիս այս երկրէ կը յիշէ նայիրեան երկիրներու մեծ ցանկին մէջ եւ կը զնն Դինդրիգա եւ Կանի — Զ — ար երկիրներուն միջեւ: Երկրին նոյն ատենուան իշխանը կը կոչուր Բարդուա: Նոյն թագաւորն երրորդ արշաւանքին ատենը հարկ առաւ Հուրթուկունէ, Միկտիարայէ, Սուշայէ, Մանէ, Պարսուայէ եւ Տարուայէ: Այս երկիրներուն մօտերը փնտնելու ենք Տարուան. գիրքն աւելի ծղել անկարելի է:

Ե. Արիւս (Արիւս)։ Այս անունն մեր դիմացը կ'իջէ Ասորեստանցոյ թագաւորներէն երեւոյթն արձանագրութեանցը մէջ: Առաջին անգամ Սագաստար Բ. կը յիշէ Անդիան թագաւորութեանը Յիշ տարին հարկ առուող երկիրներուն շարքին մէջ եւ այն՝ անմիջապէս Հառանայէ եւ Հաշուանայէ ետքը, Սամարիտանիս նուաճեալ երկիրներուն մէջ ցուցակին մէջ կը յիշէ այս երկրը Պար-

սուայէ, Ալաբրիայէ, Արդադանայէ, Նաիրիէ ետքն եւ կը յաւելու «որուն գիրքը հետաւոր է, Սարգոնի ատեն Անդիայի մէջ կ'իջէր Տերուսիան առնուով իշխան մը: Ասոր գէմ Ասորեստանի թագաւորը պատերազմի եկաւ անդիական Տուսիարի գաւառին ութ մարդոցնեքն առաւ եւ 4200 հոգի գերի տարաւ հանդերձ ստացուածովը: Ըստ տաւրեգրութեանց՝ Սարգոնի թագաւորութեանը Դ տարին կ'իյնայ այս արշաւանքը: Պարծանաց արձանագրութեան համապատասխան տեղում մէջ՝ Անդիայի գէմ եղած արշաւանքին վրայ արուած տեղեկութիւնը մօծուած է Մանի գէմ եւ Ջիկիրտու եւ Ուիշուրի գէմ մղուած պատերազմին վրայ արուած ծանօթութեանց միջեւ: Մտադրութեան արձանի են եւ հետեւեալ տեղերը. «Ուրարտու, Մուշարու, Անդիա, Ջիկիրտու», «ար Անդիան եւ Ջիկիրտուն նուաճեց», եւ վերջապէս «Մանաի, Անդիա, Ջիկիրտու»:

Անդիայի մէկ շուրտը կը կոչուէր Տարիւրի. Տարեգրութեանց համապատասխան տեղը՝ բնագիրն արուած ու ջնջուած է:

Անդիա, ինչպէս եւ Մարտի բուռններուն երկիրը, Ասորեստանցոց քով ունի «հետաւոր, վերադիր, այս երկու երկիրներն ամենէն հետաւորներն էին՝ ուր մասն են Ասորեստանցիք, առաջինը գէպ ի հիւսիսային արեւելք ըլլալով, երկրորդը՝ գէպ ի հարաւային արեւելք: Ամեն նշանները կը ցուցնեն որ Անդիա ըլլալու է Պարսուայի հիւսիսակողմը կամ հիւսիս-արեւելակողմը, ըստ հետեւորդի Ուրմիոյ լճին արեւելակողմը, մերձաւորապէս Դաւաթի, Մարազայի եւ Միենտէի միջեւ տարածուող տեղը: Ինծի յարմար շինեալ այս երկրին մինչեւ Ուրմիոյ լճին հիւսիսային եզրըը (Անգաւ, Դիւն-ման) ըջելը: Յիման պէտք չունի Նորթիս կարծիքը, որ Անդիա ըսելով Հնդկաստանի Կուշեր հասկընալ:

Զ. Պարսուայի կից էր երկիր մը, որուն առնուր գոթախտաւար Սագաստարի կոթողին մէջէն գուրս մնացած է. այս երկրին կը վերաբերէին Պերսիս եւ Հիւսիս-արեւելքի մասերը քաղաքները. վերջինս թերեւս համապատասխանէ Ուրուսուի (Պարսուա) Սագաստար քաղաքին, որուն կը հանդիպինք Վանեան արձանագրութեանց մէջ: Եթէ Սագմ. կոթող 182 յիշուած երկրին . . . Կուշի Անդիայի արեւմտակողմը կը գտնուէր, այն ասան մէն մի երկրին շաղքը պիտի ըլլայ արեւելքէն գէպ ի արեւմուտը՝ այսպէս. Անդիա, . . . Կուշի, 4 երկիրը Պերսիս եւ Հիւսիս-արեւելքի քաղաքներով, Պարսուա:

(Հարաւ-արեւելք)

ՏԵՐԱԳՐԱԿԱՆ-ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ԹԱԳՐԻ ԿԱՐԴԱԿԱՆՈՒՄԸ

(Հարաւ-արեւելք)

Սոֆ:

Առաջին ապագոյցներէ ետքը՝ թէ կաթողիկոսն բերոր՝ Ծով: Տրուր գաւառին մէջ է, Կուշ գնեք այն բերդին տեղն ալ նշանակել:

1 Պարսուա = Πάρσος Պարսիսի քով XI, էջ 580. Præter, Beiträge z. med. Gesch. v. Recueil XIX, p. 194.